

Temesvár mint a multi- és interkulturális „polgárisodás” szimbóluma

Borsi-Kálmán Béla interjúja Victor Neumann-nal¹

■ **Borsi-Kálmán Béla:** *Légy szíves, mutakozz be néhány mondatban a magyar olvasóközönségnek!*²

Victor Neumann: Lugoson születtem, a Bánság földrajzi központjában. Olyan családból származom, amelyik túlélte a második világháborút, s amely mindkét rendszertől, a fasisztától és a kommunistától egyaránt sokat szenvedett. Az anyagi javak – ház, földbirtok, raktárak, üzemek – mindkét esetben veszendőbe mentek: elkobozták őket. Szellemi fejlődésemre a Romániában, Európában és Amerikában végzett tanulmányok nyomták rá bélyegüket, de leginkább saját családom intellektuális környezete. Édesanyám, leánykori nevén Ana-Ecaterina Gherban Andrei Neumannhoz ment férjhez, akit környezete Endrének ismert. Ők voltak a szüleim, akiknek rengeteget köszönhetek, hihetetlenül sokat tanultam tőlük: a közép-európai polgáris viselkedésformákat, a több kultúrkörből és az enyémtől különböző nyelvek ismeretéből összetevődő sajátos bánsági állampolgári érzületet; a könyvimádatot, a társadalmi és politikai jelenségekről való gondolkodás készségi szintű elsajátítását, a művészetek és a humántudományok iránti vonzódást. Szüleim ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amely a száz évvel ezelőtti Bánság többnyelvű iskoláiban szocializálódott, három nyelven – németül, magyarul és románul – beszéltek kitűnően, ami pedig önanonosságukat illeti, az ahhoz a honpolgársághoz igazodott, amelyben élniük megadatott: kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd Nagy-Romániában. Tájékozódásuk eredendően kozmopolita jellegű volt, mindketten idegenkedtek az etnokulturális beidegződésektől, az etnikai alapú nyelvhasználat erőltetésétől, egyáltalán az etnonacionalista törekvésektől.

A tények szintjén: sem a második világháború előtt, sem azután nem kívántak valamelyik kultúr-nemzet részeivé válni, nem is lettek volna rá képesek. Nagyon hamar fel fogták a nyelvre és a történelemre (s nem a közigazgatásra és a törvénykezésre) alapozott, rájuk erőltetett ideológiai kommunikatív-törzsi jelentését, közelebből a XIX. szá-

zadi német romantikus irodalom által ihletett képlékeny etnokulturális identitások kockázatosságát. Személyesen élték meg mindazon tragédiákat, amelyeknek Közép- és Délkelet-Európa térségében épp az imént szóba hozott ideológiák ágyaztak meg, hiszen tanúi voltak a kettős monarchia széthullásának, s mindazon háborúknak, amelyek etnonacionalista és államnemzeti, nemzetállami alapon régiókat daraboltak fel, identitásokat fogalmaztak újra, s feltalálták a XX. századi „Új Európát”. Ebben a jelenség-halmazban, akárcsak anyám esetében apám, Andrei Neumann volt a koronatanú, akit, mint főntebb már utaltam rá, még Neumann Endre néven anyakönyveztek a k.u.k. hatóságok, s akit családtagjai és barátai Bandinak szólítottak. Ő Neumann Ármin és Kugel Johanna egyik gyermeke volt a hat közül, a családban uralkodó szellemiség ragyogó képességű örököse, akit mélyen megérintettek Ármin nagypapa eszméi és tehetsége. Nagyatyám ugyanis a chicagói egyetem építészeti karának előadásait látogatta, s vállalkozóként komoly hírnévre tett szert, tevékeny része volt Lugos város fejlődésében és korszerűsítésében: házakat, villákat és palotákat épített és építtetett Temesváron, Budapesten és Bécsben. Fia, Andrei / Endre Neumann kémiai tanult a két világháború között a prágai kétnyelvű (cseh–német) egyetemen. Ezért mondhatom, minden túlzás nélkül, hogy egyéniségem, műveltségem, műveltségem alakulására óriási hatással volt a családom: értelmiségiként és történészként egyaránt ez az indíttatás határozta meg pályámat. Ez persze nem jelenti azt, hogy iskolai tanulmányaim, kolozsvári, bukaresti, budapesti, bécsi és párizsi egyetemi tanárainak ne töltöttek volna be fontos szerepet szakmai készülődésemben és életutam alakulásában.

Mi a véleményed, oly sok kutatással és gondolkodással eltöltött év után a Bánságról, mint olyan régióról, amely egyaránt különbözik a történelmi Erdélytől, a Partiumtól és Máramarostól? Más szóval: mit jelent, miben ragadható meg a „bánsági sajátosság (specifikum)”, amely nemigen mérhető össze más térségével?

Azt hiszem, hogy az európai térségben – Európában –, ahol élünk, semmi se hatalmaz fel bennünket arra, hogy a hasonlóságokat sutba dobva hangsúlyozott sajátosságokról vagy különbségekről beszéljünk. Mégis, mindegyik említett régióban felfedezhetők árnyalatok, amelyek a földrajzból, a vallási hiedelmekből, a társadalom- és közgazdasági szerkezetből származtathatók. Innen ered egy bizonyos íz, az itteni emberek, individuumok és közösségek viselkedési sajátosságai is ezzel hozhatók összefüggésbe. Mert miben is különül el a Bánság, mitől is vált sajátossá Erdéllyel összehasonlítva? Bibó István úgy tekintett a Bánságra, mint a dualista monarchia egyetlen sikeres kísérletére. Az én és néhány más romániai, szerbiai és magyarországi kollégám újabb keletű kutatásai erre a térségre vonatkoznak. E tekintetben tanulmányozásra ajánlom az általam szerkesztett és kiadott *Identitate și Cultură. Studii privind istoria Banatului (Identitás és kultúra. Tanulmányok a Bánság történetéről)*, valamint az *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere (A Bánság története. Tanulmányok egy határon átnyúló régió sajátosságairól)* című, 2009-ben, illetve 2016-ban a Román Tudományos Akadémia égisze alatt megjelentetett köteteket, amelyek igazat látszanak adni a neves politológusnak. Magam is, jóllehet nem hiszek a sajátosságokban, több tucat érvt tudnék felsorakoztatni az imént említett, a Habsburg-ház által 1718–1779 között nyelbe ütött kísérlet sikerességére, amelyhez a Bánság törököktől való visszahódítása után azonnal hozzákezdtek, és közvetlenül Bécsből irányítottak. Olyan kísérlet volt ez, amely az egész XIX. század folyamán tartott. Erről kevés kutatás folyt, s még kevésbé értették. A térség történetírásai sokáig valamelyik közösségépítési-nyelvészeti perspektíva, egyik vagy másik egyházi kör, illetve valamelyik etnonacionalista államiság foglyai voltak (máig azok is maradtak.) Igaz ugyan, hogy jelentek meg dokumentumgyűjtemények, szótárak és enciklopédiák, sőt cikkeket, tanulmányokat és vaskos monográfiákat is írtak róla. Sajnos azonban ezek a legtöbb esetben a pillanatnyi ideológiák szolgálatában álltak, s nem a tudás elmélyítése, a múlt megismerése vagy a történelmi örökség ápolása és hasznosítása volt a céljuk. Am minthogy olyan kérdést tettél fel nekem, amely tisztázásra szorul, az alábbiakban felvázolom, hogy szerintem miben áll a régió sajátossága.

A Bánság az a terület, ahol az egyik legtermékenyebb kölcsönhatásra került sor a helyi és környékbeli nyelvek és kultúrák, az ortodox és a római katolikus vallás között. Ez az a régió, amelyik nem csupán elfogadta a zsidó–keresztény és a keresztény–muzulmán kapcsolatokat, hanem még büszkélkedett is velük. Bizánc és Közép-Európa

találkozása teljesen otthonossá vált itt, s egy utánozhatatlan földrajzi térség létezését bizonyítja, amely változatos, nyitott a világra s adandó alkalommal elbűvölő történelmi teljesítmények színterévé válhat – társadalmilag, gazdasági téren és politikai tekintetben egyaránt. A Bánság volt az a közép-európai régió, ahol a kulturális keveredés kedvező táptalajává vált a tudományos felfedezéseknek és technikai találmányoknak, szabadelvű társadalmi kezdeményezéseknek, továbbá a humanista törekvéseknek és az anyagi jólét elérésének – ezt az egész Európából ideáramló XVIII. századi katolikus telepítés, gyarmatosítás tovább ösztönözte. Ezek a helyek néha olyan személyeknek és közösségeknek adtak otthont, akik és amelyek elutasították a tekintélyelvű vagy totalitárius rezsimek szolgálatát. A Bánság mai képét elnézve természetes módon tehető fel a kérdés, miszerint a Temes, a Cserna, az Almás, a Szemenik, valamint a Maros és a Tisza által szabdalta tartomány vajon tényleg olyan virágzó volt-e egykoron, s újra azzá tehető-e. Ez a dolog nagymértékben a térség mai és holnapi lakóitól, az őket lelkesítő szellemtől függ: attól, hogy képesek-e szolidaritást vállalni régiójuk fel- és újjáépítésére a szubszidiaritás és a „Régiók Európája” jegyében. Ezt „Dunai Régió”-nak nevezném, a Bega–Duna csatorna létezésére, s arra a lehetőségre utalva, hogy ismét hídként használtassék a régió és Európa második legnagyobb folyama között.

Egy másik gondolatmenetben: ha elfogadjuk, hogy a Bánság gazdag történelemmel, következképpen a múltból örökölt többszörös identitással rendelkezik, akkor jogot formálhatunk arra, hogy jövőjére is a múlt prizmáján át tekintsünk. Továbbra is hiszek benne, hogy az oktatónevelő munka s a nyugati értelemben vett civilizatórikus értékek elsajátítása ismét a családok, az iskola és a közvélemény figyelmének homlokterébe kerülhet.

Miként tudnád meghatározni azt a betagozódási, asszimilációs folyamatot, amely – mondjuk 1825 és 1920 között – ezeken a vidékeken lezajlott? Leginkább a Bánságban, s még annál is jelentősebb mértékben: Temesvárott? Szerinted mi volna e folyamat „belső magva”? Mi az a kulcsfogalom, amelynek segítségével mi, a „történész céh” tagjai „nemzeti-ségi különbség nélkül” (tehát nem az eredeti ceaușescu értelemben, hanem „összeurópai” összefüggésben) össze tudnánk foglalni az itteni gazdasági–társadalmi–ideológiai folyamatok leglényesebb jegyeit?

A Habsburgokat már a XVIII. századtól foglalkoztatta a régiókra alapozott integráció. A bánsági identitást a császári udvar határozta meg, amely összhangban volt az először Savoyai Eugén által elgondolt és továbbfejlesztett katonai-stratégiai koncepcióval, amelyet később a császár

által (Savoyai sugalmazására) kinevezett első tartományi kormányzó, gróf Claudiu Florimond Mercy folytatott.

A Bánság olyan tartomány volt, ahol a birodalomba való betagozódása után öt évtizeden át (1718–1779) – eredeti, őshonos nemesség és helyi politikai-közigazgatási struktúra hiányában – masszív betelepítések történtek, várak és falvak épültek újjá, és Temeswarer Banat (Temesi Bánság) néven megszervezték, majd továbbfejlesztettek egy közvetlenül Bécsnek alárendelt adminisztrációt. A katonai és civil kormányzók Bajorországból és Ausztriából, az északolaszországi városállamokból, az Ibériai-félszigetről és Franciaországból érkeztek. Ilyen körülmények között indult útjára a tartományban a nyelvi, kulturális, demográfiai, közigazgatási kísérlet. Amikor a Temesi Bánság magyar adminisztráció alá került (korabeli kifejezéssel: „visszakebelezetett”), ugyanazon állami entitás, vagyis a Habsburg Birodalom része maradt – akárcsak Közép-Európa összes régiója. Császári–királyi státuszt kapott, székhelye, Temesvár pedig szabad királyi városi rangot nyert. A birodalom keleti fertályában a magyar nemesség fontos társadalmi-politikai szerepre tett szert, hol a Habsburg-dinasztia partnereként, hol annak ellenfeleként. Ami pedig az 1800 előtti és utáni Bánság egészét illeti, ez az osztrák (ausztriai) felvilágosodás eszméinek elsajátításaként, egyfajta „kísérleti laboratóriumként” jellemezhető, amely a helyi lakosság iskoláztatása és a szerb, román, német, magyar, bolgár, szlovák (stb.) nyelvű népesség jelentős szegmenseinek egyenjogúsítása, továbbá az (immár kérvényezésre történő) betelepítések folytatódása és a felekezeti sokféleség gyakorlata révén valósult meg. Mihelyst kiderült, hogy a tartomány talaja nagyon alkalmas a gabonafélék termesztésére, és a föld alatt rengeteg ásványi kincs rejtőzik, a Bánság a birodalmi befektetések vonzó terepévé vált, amelyek egy része már a XVIII. század közepe táján elkezdődött. Az 1848-as forradalomig a nyelvkülönbség nem jelentett önazonossági problémát – legalábbis a Bánság esetében nem –, mert a csoporttudatot a vallási, felekezeti hovatartozás szabta meg: a római katolikus, az ortodox, a lutheri-evangélikus, és a kálvinista-protestáns, a görög katolikus (unitus) és a mózeshitű (zsidó). A római katolikus egyház 1800–1840 közötti statisztikáiból az derül ki, hogy – egy és ugyanazon felekezet kebelén belül – a misézés és a prédikáció több nyelven történt. A német és a magyar nyelv volt az uralkodó, de olyan templomok is voltak, amelyekben a papok románul csehül, bolgárul vagy szlovákul hirdették Isten igéit. Ami pedig a görögkeleti (ortodox) templomokat illeti, ezek hivatalos elismerésben részesültek, és a karlováci (Károlyváros, Karlowitz, Sremski-Karlovci) metropolita joghatósága alá kerültek,

a szertartás nyelve a szerb és a román lett. A nyelvi és kulturális alapú szegregáció nem volt elfogadható, egyetlen csoport sem gyakorolta, a *regionális multikulturalitás* megduplázódott: az *interkulturalitás* is polgárjogot nyert. Közös kulturális törekvésekről és értékekről van tehát szó, amelyek felülírják a közösségi-nyelvi hovatartozást. Az én felfogásomban ez egy európai olvasztótégelyt jelent, valamiféle Kleine-Európát, Kis-Európát, amely az együttélésen, a társadalmi és kulturális megkülönböztetés hiányán, az emancipáción és az egymásnak tett kölcsönös szolgáltatásokon, szolgáltatásokon alapul. Ezzel magyarázható, hogy a jozefinista reformokat itt, más közép-európai régiókkal összehasonlítva, rekordidő alatt tették magukévá, hasonították, a harmonikus együttélést serkentve. Összefoglalva: a tartomány identitását megszabó két kulcsfogalom: az *interkulturalitás* (a kultúrák közötti szabad átjárás) és a *melting pot* (az önkéntesen történő egymásba olvadás, harmonikus keveredés.) A Bánságtól eltérő módon a XVIII. századi Erdély olyan régió volt, amely megörökölte a középkori közigazgatási szerkezetet, a régi autonóm fejedelemség feudális alkotmányát, vagyis olyan intézményeket, amelyek meggátolják majd Mária Terézia és II. József felvilágosodott reformjainak alkalmazását.

Erdély, egy konzervatív nemesség vezetésével, amely ellene szegült az új közigazgatásnak és a társadalmi-gazdasági emancipációnak, néhány egyházi, felekezeti kongregáció révén féltékenyen őrizte régi kiváltságait, a felvilágosodás ideáljait csupán az elitek szintjén, s nem a tömegek javára fogadta el s ültette át a gyakorlatba. A Bánsággal összevetve Erdélyre a társadalmi polarizálódás lett jellemző, amely nagy elégedetlenséget keltett, és a közismert felkelésekbe torkollott a XVIII. század folyamán, s ez vált a XIX. századi identitási-politikai ellentmondások kiindulópontjává.

Mivel magyarázod a magyar nemzeti törekvések viszonylagos sikerét e korszakban, különös tekintettel egy nehezen tagadható tényre, nevezetesen, hogy Temesvár városa – legalábbis kívülről nézvést – enyhe magyar jellegre tett szert. (Legalábbis ami az általánosan elterjedt, főként magyar nyelvhasználatot illeti.) Miként vált lehetségessé ez a dolog, tekintve, hogy a helyi lakosok etnikai összetétele egyáltalán nem kedvezett ilyesféle tendenciáknak? (A város lakóinak többsége német, sváb lévén, de sok román, szerb, macedo-román, bolgár és zsidó etc. is élt itt.)

Való igaz, hogy a magyar egyike volt a Bánságban használatos nyelveknek, s persze az is, hogy – a Partiumnál, Máramarosnál és Erdélynél korábban – a tartománynak volt polgári érdekű középosztálya. Ez a magyar nemzeti modell utánozta: szívesen beszélt és írt magyarul. Az

eliteket illetően, függetlenül attól, hogy tagjai melyik társadalmi rétegből és kulturális közösségből származtak, mindnyájan tökéletesen elsajátították a magyar nyelvet. A színház, a sajtó, az iskolák, a kulturális és akadémiai egyesületek ugyancsak erre ösztönöztek: a magyar nyelv megtanulására és terjesztésére. Ám a német mindezek ellenére a Bánság számos lakójának továbbra is második nyelve maradt, kivált a temesváriak esetében. Azt is el kell mondani, hogy a Bánság autonóm státusszal rendelkezett a XIX. század közepén, és a XVIII. századi állapotokkal csaknem teljesen megegyezően Bécsből igazgatták. Következésképpen a német nyelv jelenléte állandósult, s ez megkönnyítette egy többszörös (többrétű) kulturális kód (Csáky Móric) létrejöttét, amelyet a Habsburg-ház kedvezően fogadott, lényegében az 1918-as összeomlásig. Az is megfelel a valóságnak, hogy 1867 után, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a magyar nyelv terjesztése az iskolákban és a közintézményekben a budapesti politika részét képezte, hiszen a Bánságot visszahelyezték a magyar közigazgatás keretei közé. A helyi társadalom továbbra is két- vagy háromnyelvű volt, a magyar lévén az érintkezés legfontosabb eszköze. S itt kell megemlíteni, hogy abban a korszakban Temesvárott több nyelven jelentek meg újságok és folyóiratok, többnyelvűek voltak a színházak, s az iskolákban is sok nyelven oktattak. A XVIII. és a XIX. században, de még a román közigazgatás bevezetése után is sok évtizeden át, lényegében a múlt század közepéig Temesvár olyan városnak tűnt fel, amelynek lakossága soknyelvű, kozmopolita és ökumenikus. Ez persze nagymértékben zavarta mindazokat, akik a helyi önazonosságot megpróbálták egyetlen nyelvi-közösségi, nemzetiségi és etnonacionalista identitással tárítani, pontosabban helyettesíteni. A tartomány, de főként a város sajátossága – s te joggal emeled ki, hogy leginkább mégiscsak Temesvárról van szó – épp az, hogy identitása multikulturális, az egyes kultúrák közötti akadálytalan átjáráson alapul: *interkulturális*. Közép-Európában más városok is léteztek, amelyeknek hasonló volt az arculatuk, ám Temesvár valamiféle többlettel rendelkezett ezekhez viszonyítva is: ez a nyelvek és kultúrák keveredésének, a többfelekezetűségnek, a vegyes házasságoknak, a többkultúrájúságnak, vagyis a többszörös identitásnak és civilizáltságnak egyedülálló jelensége. Ausztria–Magyarország soknemzetiségű állam, kétféjű monarchia volt, olyan entitás, amely föderalizálásra törekedett. A birodalmi eszme meghiúsult a XIX. század vége felé, a *Volk* (etnikum, népiség, kulturális-nyelvi közösség) és *Volkgeist* (népszellem) kritériumai szerinti szegregációk váltották fel – a multi- és interkulturális állampolgári ér-

zület rovására és kárára. Ez kulturális nemzetek és sokkal kevésbé a nyugati értelemben felfogott politikai nemzetek születését eredményezi. Az első világháború kitérése okozza a román–szerb–magyar együttműködés első nagy kudarcát, ám ez a formálódóban lévő etnonacionalis államok fiaszója, s nem a Bánságé, s még kevésbé annak székhelyéé. Románia, a szerbek, horvátok és szlovének állama és az új (maradék) Magyarország, mindegyik magának igényelte a történelmi Bánságot. Végül is a nagyhatalmak segítségével osztották fel a *Völkischekultur*, *Kulturnation* eszméje jegyében, amely addigra egyaránt jócskán átitatta az értelmiség és a tömegek tudatát. Az a tény, hogy 1918 októberében Temesvárott kikiáltották a négy hónapig fennálló Bánáti Köztársaságot, élén Roth Ottó ügyvéddel, azt bizonyítja, hogy a Bánság és Temesvár a nemzeti gondolat és az egyik vagy másik csoport túlhatalma ellen szegült. Az említett entitás széles körű autonómiával bírt, s kivívta a magyar állam elismerését, jóllehet óvatosságból időlegesen társult vele. Ez is olyan tény, amely a Bánságot jellemzi, s azt sugallja, hogy másképp is fel lehet vetni egy határokon átnyúló tartomány problematikáját.

Ennél a témánál maradva: nem csupán a történelem, hanem a földrajz is megmutatja, milyen különbségek vannak Erdéllyel összehasonlítva. Mindenesetre a két régió felületes egybevetése tévedésekhez vezet a kutatás, a múlt és a regionális önazonosságok megértése szempontjából. Amikor arról beszélünk, hogy a nemzet milyen szerepet tölt be a közép-európai kultúrákban, akkor egy másik témához érkezőnk. Napjainkban éppen a nemzeti tudatok újradefiniálásának szükségessége került napirendre az Európa-fogalom kikovácsolása s az EU-államok és nemzetek feletti politikáinak, adminisztrációjának összefüggésében. Egy épp egy évtizeddel ezelőtt kiadott könyvemben – *Conceptually Mystified: East-Central Europe Torn Between Ethnicism and Recognition of Multiple Identities* (kb. *Fogalmi misztifikáció: Kelet-Közép-Európa az etnicizmus és többszörös identitás satujában*, București, 2004) – a *nép* (popor, people), a *nemzet* (națiune, nation), a magyar és a román nyelvekben a XIX. században használatos fogalmának kritikai vizsgálatát javasoltam, a francia, az angol és a német fogalmakkal összehasonlítva (Vö. Victor Neumann: *Peculiarities of the Translation and Adaptation of the Concept of Nation in East-Central Europe. The Hungarian and Romanian Cases in the Nineteenth Century = Contributions to the History of Concepts*, New York–Oxford, Volume 7, Issue 1, 2002, 72–102.) Erre azért vállalkoztam, mert a közép- és kelet-európai történészek változatlanul elavult fogalmakkal dolgoznak, s e *terminus technicusok* nemcsak igen kevésbé építő jellegűek, hanem

rádásul meg is gátolják a társadalmi, közösségi-városiasodási problémák megértését mind a régi (XVIII–XIX. századi) Európa kontextusában, mind napjaink Európai Uniója reménybeli továbbfejlesztésének távlatában.

Milyen szerepet játszott ebben a folyamatban a temesvári zsidóság, mit gondoltak a zsidó közösség tagjai a (k.u.k.) osztrák–magyar állam által nyújtott betagozódási lehetőségekről? Meddig tartott az említett folyamat, más szóval: melyik történelmi pillanattól kezdve beszélhetünk e rendkívül összetett társadalmi–politikai és kulturális folyamat megrekedéséről, utóbb visszafordulásáról, visszafordításáról. Beszélhetünk-e Temesvár esetében valamiféle kulcsmozzanatról, döntő pillanatról, s amennyiben válaszunk igenlő, akkor meghatározhatjuk-e, hogy ez az esemény körülbelül mikor következett be? Milyen szerepe volt ebben a (föltételezem: meglehetősen energikus, hogy ne mondjam: drasztikus) változásban – amelyet a bánági emberek „impériumváltásnak” neveztek – annak a ténynek, hogy a Bánág 1920 után Nagy-Románia fennhatósága alá került, ami természetesen azt jelenti, hogy a politikai kontextus is jócskán megváltozott. Mennyire volt váratlan, s főként mélyreható ez a változás? Vagy azt mondhatjuk inkább, hogy a dolgok némileg lassabban, fokozatosabban történtek meg?

A bánági zsidók részvétele a dualista monarchia közelében néhány kiemelkedő személyiség révén valósult meg. A mőzeshitű egyetemi tanárok, iparlovagok, orvosok, bankárok jelen voltak a gyárak és üzemek gründolásában, a városfejlesztésben, a bankrendszer megszervezésében és működtetésében, a modern újságírás megteremtésében, az információk, eszmék és áruk szabad áramlása biztosításában. Csak néhány nevet sorolnék itt fel: Deutsch Ignázt, a híres sörgyárosét; az ő bábáskodása eredménye volt a temesvári Fabrikshof-Bierbraueri-Aktiengesellschaft nevű műintézmény, amelynek az egész Monarchiában komoly presztízse volt. Singer Sámuel, az első temesvidéki textilgyár megteremtője volt, amelyből utóbb a temesvári gyapotfeldolgozó üzem nőtt ki; említhetem még Eisenstädter S. Ignázt, a helyi zsidó hitfelekezet és közösség elnökét, akinek főszerepe volt a temesvári neológ zsidótemplom 1865-ös felépítésében a várnegyedben; dr. Hirsch Ignázt, az ügyvédi kamara vezetőjét; dr. Schossberg Sándort, a temesvári gyermekklinika főorvosát; dr. Lengyel Lászlót, aki később a *Pester Lloyd* újságírójaként szerzett nevet magának; továbbá Lengyel Ernőt, Az *Est* híres szerkesztőjét; dr. Oppenheimer Dávidot, bánági főrabbit, valamint Hartmann L. lugosi rabbit. Valamennyien a híres Chorin Áron életművének folytatói voltak. A szefárd és az askenázi zsidók együttélése nem csupán zavartalan volt itt – és semmiféle belső vitához nem vezetett a zsidó

hitfelekezeten belül –, hanem a súrlódásmentes együttműködés felemelő példáját is jelentette. A rabbinátus intézménye a XIX–XX. század fordulóján vált erőteljessé. Temesvár nagy nyugati rítusú (neológ) közösségnek adott otthont, amelynek székhelye a várnegyedben volt, míg a három ortodox hitfelekezet a Gyárnegyedben, a Mehala városrészben és a Józsefvárosban működött. Ezenkívül még egy-egy kisebb status quo ante és spanyol zsidó (szefárd) közösség is létezett, mindkettő a Gyár városban. Az 1868-as emancipációs törvény kihirdetése után a bánági zsidóság a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális élet valódi kovászává nőtte ki magát, s a polgári átalakulásban, a polgári életviszonyok-, stílus és magatartásmód terjesztésében, egyszóval a „polgárisodásban”, továbbá a főntebb említett többbretű kulturális kód kimunkálásában kiemelkedő szerepet töltött be. A XIX. század utolsó két évtizedében számos bécsi, krakkói, prágai, pozsonyi, szegedi és belgrádi zsidó familia költözött Temesvárra (a részleteket illetően lásd *Evreii Banatului O mărturie a multi- și interculturalității Europei Est-Centrale – A bánági zsidók. Vallomás egy kelet-közép-európai multi- és interkulturális jelenségről*, 2. javított és kieg. kiadás, Temesvár, 2016.) című könyvemet. A dolgok az első világháború után változtak meg, amikor a zsidók kisebbségi státuszt kaptak Nagy-Románia keretében. Még ilyen körülmények között is a temesvári, lugosi, aradi és resicai zsidók tovább üzték szakmaikat, továbbra is jelentősen hozzájárulva a tartomány gazdasági és kulturális-tudományos életének fejlődéséhez. Ez a korszak némiképp a kettős monarchia idején megszokott állapotokra emlékeztetett, s változatlanul a bánági városok többszörös identitásának volt köszönhető. Temesvár, multi- és interkulturális helyként, a két világháború között továbbra is kitűnt a többi romániai város közül, a birodalmi örökség nagyon is szembeötlő maradt. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy a zsidóság megőrizhette a városi életben betöltött ösztönző, serkentő erejét és közvetítő szerepét. Románul is gyorsan megtanultak. A nagyarányú változás a II. világháború idején és a vész-korszakban következett be, amikor az Antonescu-rezsim a faji törvényeket alkalmazni kezdte: kényszermunka-osztagokat szervezett, és sok zsidót megfosztott állampolgárságától. Így a bánági zsidókat is az a veszély fenyegette, hogy a lublini munkatáborba deportálják őket, s ők is a holokauszt áldozataivá válnak.

Mikor veszítette el Temesvár multikulturális, kozmopolita „ízű” jellegét? Másképpen fogalmazva: mióta beszélhetünk Temesvár esetében par excellence román városról? Vagy a multikulturalizmus valamilyen formában mégis tovább él(t)? S amennyiben így állnak a dolgok, miben áll, hogyan írható le

ez a jelenség? Vajon ezeknek a multikulturális maradványoknak, beidegződéseknek volt-e, lehetett-e kiemelkedő szerepük abban a tényben, hogy épp Temesvárott robbant ki 1989 decemberében a Ceaușescu-totalitarizmus elleni forradalom? Gyakorlatilag és szemmel láthatóan mi maradt a legendás bánági, főként temesvári multikulturalizmusból és többnyelvűségből?

Temesvár sohasem veszítette el teljesen multikulturális és interkulturális jellegét. Mind a fasizmus, mind a kommunizmus időszakában ez az önazonossági vonás nemcsak hogy nem enyészett el, hanem épp ellenkezőleg, hozzájárult ahhoz, hogy a város átvészelje a nehéz időket. Igaz, hogy a demográfiai helyzet nagyon megváltozott a Ceaușescu-rendszerben, s még inkább annak megszűnése után. A Ceaușescu-rezim elleni lázadás Tőkés László református lelkész temploma előtt kezdődött. A legkülönbözőbb felekezetű temesvári polgárok szolidaritása a kálvinista pap iránt olyan kivételt képezett, amelynek megismétlődését nehéz elképzelni más romániai városban, vagy Közép- és Délkelet-Európa más régióiban. Ez a szolidaritás ismét a multi- és interkulturális állampolgári magatartás és érzület fontosságát igazolta. Ceaușescu nacionalista kommunizmusa után a város nyelve és kultúrája dominánsan román lett. A figyelmes tekintet azonban itt-ott észreveheti Temesvárnak az előző évszázadok során kialakult soknyelvű és multikulturális örökségét, ami nem vált teljesen az enyészet martalékává. Ez persze nem jelenti azt, hogy a városnak ne lenne esélye, hogy újrafogalmazza, mondhatnánk, újra kitalálja önmagát, amelynek egyik fő érve éppen az lehet, hogy az *Európa kulturális fővárosa* cím elnyerésért kiírt nagyszabású és autentikus versenyben, amelybe tízennégy romániai város nevezett be, Temesvár vitte el a pálmát.

Szerinted eme helyi szokások, kulturális reflexek, sajátos polgári magatartásmódok elsüllyedése, mondjuk ki: a „homo temesvariensis” (temesvári embertípus) csaknem teljes elmerülése a feledés tengerében nem jelent-e mégis veszteséget a XXI. század értékrendszerében?

Hát az biztos, hogy sok változás történt, némelyikük felett nem lehet könnyedén átsiklani. Új történelmi idősíkba kerültünk, új kulturális értékekkel. Ami az identitásokat illeti, azok, akárcsak a múltban, változatlanul képlékenyek maradnak. Az élet nem áll meg, a jó irányú változások személyfüggőek, az emberek közötti kapcsolatok játéktérében dőlnek el, sok minden függ az oktatási rendszertől, s attól, hogy az egyes ember miként vívhatja ki egyenrangúságát a műveltség és a tudomány révén. Azt hiszem, ha a dicső múltat választjuk kiindulópontnak, a jövőt is elképzelhetjük. Ha pedig magamévá teszem a kor-

társ történetírás egyik termékeny gondolatát, azt mondhatom, hogy a történelem akkor válik fontossá, ha ahhoz nyújt számunkra segédkezet, hogy felismerjük: mi köt össze bennünket, ahelyett, hogy elválasztana. Márpedig az utóbbi évszázadok Európájában bőven van erre példa. Ránk, történészekre az a feladat vár, hogy feltárjuk, reflektorfénybe állítsuk őket, és ezáltal meghaladjuk az előző értelmiségi nemzedékek avított nézeteit s poros ideológiáit.

Tekintetbe véve, hogy semmi se tűnik el nyomtalanul (vagyis a „dicső múlt” foszlányai, csöppjei sem enyészhetnek el teljesen), miként látod, elméletileg legalább, a bánági, temesvári reneszánsz esélyeit? Főként, ha kihasználja azt a nagy lehetőséget, hogy Európa kulturális fővárosa legyen?

Ha Európa kulturális fővárosa kívánsz lenni, arra is gondolnod kell, mit akarsz megváltoztatni, jobbítani a város és a bánági tartomány lakosainak mindennapi életkörülményeiben. Nem csupán a kultúrateremtés aktusára kell figyelned, hanem a gazdaságra és a közigazgatásra is, amelyek ezt, a kultúrateremtést, lehetővé teszik. Temesvár vezetése azt a tervet helyezte előtérbe, hogy a várost és környékét jobban megismertesse Európában és a nagyvilágban, s a következő évtizedre azt az elképzelést tűzte ki céljául, hogy tudományos felismerések és technikai találmányok, továbbá zenei, irodalmi és építészeti alkotások révén miként lehetne újra kitalálni a város önazonosságát, a sajátos temesvári identitás újjászületését. Temesvár jövője szempontjából nagyon fontos volt, hogy elnyerhette az Európa kulturális fővárosa kitüntető címet. Ennek az elsőrendűen jelentős tervnek a megvalósítása révén lehetőségessé válik magának Temesvárnak a felébresztése és újrafogalmazása. Az a tény, hogy az Európa Kulturális Fővárosa Társaság munkatársa lehettem, s azok közé tartozom, akik hisznek ebben a tervben, arra indított, hogy mindekelőtt a múltból örökölt értékek gazdagságát domborítsam ki. Szeretném hinni, hogy Temesvárnak nemcsak a múltja tartalmaz emlékezetes kísérleteket, hanem van jövője is.

JEGYZETEK

- 1 Az interjú, 2018. szeptember 28. és október 8. között készült Budapesten.
- 2 Az interjú készítője bukaresti kulturális tanácsos korából (1990–1995) ismeri Victor Neumannt, aki 1990 és 1992 között a román művelődésügyi minisztérium tudományos tanácsadója volt. A hivatalos kapcsolat az idők során barátságga mélyült, ez az indoka a tegező formulának.